

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received : 03.55.2023
Kabul Tarihi / Date Accepted : 23.06.2023
Yayın Tarihi / Date Published : 31.12.2023
Yayın Sezonu / Pup Date Season : Güz / Autumn

Hadis'te İ'tibâr ve el-Câmi'ü's-Sahîh'te Mütâbaat Uygulaması*

İsa EREN** Hayati YILMAZ***

Anahtar Kelimeler:

Hadis,
Buhârî,
İ'tibâr,
Mütâbaat,
Şevâhid

ÖZ

Hadislerin sahih olup olmadığını araştıran muhaddisler, yoğun bir çaba içerisinde olmuşlar, bunu gerçekleştirmek için farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Bu maksada binaen kullandıkları ilmî yöntemlerden birisi de i'tibâr'dır. İ'tibâr, ferd olarak bilinen bir hadisin aynı ya da farklı lafızlarla başka bir râvinin de rivâyet edilip edilmediğini araştırmak üzere yapılan çalışmalara denir. İ'tibâr sonucunda elde edilen hadis, lafız ya da mana itibarıyla aynı sahâbiden rivâyet edilmişse mütâbaat, farklı bir sahâbî tarafından rivâyet edilmişse şahid olarak adlandırılmaktadır. İ'tibâr çalışmalarının faydaları arasında, hadislerin mütâbaatına ya da şevâhidine ulaşılması ile sünnetin korunması, hadislerin daha doğru anlaşılması ve hadislerin derecesinin yükselmesi zikredilebilir. Tüm muhaddisler gibi Buhârî de elde ettiği hadislerin güvenilirliğini teyit etmek ya da sahihlik derecesini artırmak için gerek bulunduğu şehirde gerekse farklı şehir ve ülkelere yaptığı ilmi yolculuklarla i'tibâr yöntemini kullanmıştır. Buhârî, mütâbaatlar ile ya hadisi kuvvetlendirmek ya hadisin başka bir rivâyetinin olmadığını zannedenlere cevap vermek ya da herhangi bir kişiye cevap verme amacı olmaksızın, sadece hadisin başka bir rivâyetinin de var olduğunu göstermek için getirmiştir. Buhârî'nin zikrettiği mütâbaatlarda manayı değiştirmeyecek nitelikte lafzî farklılıklar bulunmaktadır.

İ'tibar in Hadith and Practice of mutaba'ah in al-Câmi' al-Sahîh

Keywords:

Hadith,
Bukhari,
I'tibar,
Mutaba'ah,
Shawahid,

ABSTRACT

The Hadith scholars have used different scientific methods to decide whether the hadiths are authentic or not. One of the methods that the hadith scholars use in order to achieve the authentic hadiths is i'tibar. I'tibar means the studies held in order to search for whether any hadith which is known individually has been told in the same or other wordings by another relater or not. The hadith achieved after i'tibar is called 'Mutaba'ah' if it is related in the wording or the meaning by the same Şahâbah ("companion") and it is called 'Shahid' if it is related by a different Sahâbah. The benefit of the i'tibar studies is the protection of the sunnah by achieving the 'Mutaba'ah' and 'Shawahid' hadiths, better comprehension of the hadiths and the increase in the level of the hadiths. Like all the hadith scholars, Bukhari practiced i'tibar in either the cities he lived or in other cities he went or in the scholarly travels he made to other countries in order increase the level of genuineness of the hadiths he had achieved. Bukhari used the 'Mutaba'ah's either in order to enhance the hadith or to respond to the ones who thought one hadith did not have any other account or to display that there could be another account without aiming at responding to anyone. In the 'Mutaba'ah's that Bukhari mentioned, there are some wordy differences which do not change the meaning.

* Bu çalışma Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Bilim Dalında "Hadis'te İ'tibâr ve el-Câmi'ü's-Sahîh'te İ'tibâr Uygulaması" ismi ile Prof. Dr. Hayati Yılmaz danışmanlığında 05.10.2007 tarihinde savunulan yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr. Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, isaeren@odu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0897-3822>

*** Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Anabilim Dalı. hyilmaz@sakarya.edu.tr. <https://orcid.org/0000-0002-4691-118X>

Giriş

Muhaddisler, dindeki konumu sebebiyle hadislerin sahihini sakîminden ayırabilmek, rivâyetlerin en sahihine ulaşabilmek için farklı ilmi yöntemlere başvurmuşlardır. Muhaddislerin kullandığı yöntemlerden birisi de *’tibâr*’dır. *’tibâr*, ferd olarak bilinen bir hadisin aynı ya da farklı lafızlarla başka bir râvinin de rivâyet edip etmediğini araştırmak üzere yapılan çalışmaları ifade etmektedir. *’tibâr*, sonucunda elde edilen hadis, aynı sahâbiden rivâyet edilmişse mütâbaat, farklı bir sahâbî tarafından rivâyet edilmişse şâhid olarak adlandırılmaktadır. Mütâbaatı, şâhiden ayıran en temel faktör, sahâbî râvilerinin aynı olmasıdır. *’tibâr* çalışmalarının faydası, hadislerin mütâbaatına ya da şevâhidine ulaşılması ile sünnetin korunması, hadislerin daha doğru anlaşılması, hadislerdeki illetin tespiti ve hadislerin derecesinin yükselmesidir.

Birçok muhaddis gibi Buhârî (ö. 256/869) de elde ettiği hadislerin güvenilirliğini teyit etmek, sahihlik derecesini artırabilmek için farklı şehir ve ülkelere yaptığı ilmi yolculuklarla *’tibâr* yöntemine başvurmuş, bu kapsamda ulaştığı hadisleri, *el-Câmi’u’s-sahîh*’te zikretmiştir. Buhârî, getirdiği mütâbaatlar ile hadisi kuvvetlendirmeyi, hadisin başka bir rivâyetinin olmadığını zannedenlere cevap vermeyi ya da herhangi bir kişiye cevap verme amacı olmaksızın, sadece hadisin başka bir rivâyetinin de var olduğunu göstermeyi amaçlamıştır.

Bu çalışmada öncelikle *’tibâr* çalışmalarının hadis ilmindeki yeri tespit edilecek, ardından Buhârî’nin yaptığı *’tibâr* çalışması sonucunda elde ettiği bazı mütâbaatlar üzerinden değerlendirme yapılacaktır.

1. Temel Kavramlar

1.1. *’tibâr*:

“*’-te-be-ra: اعتبر*” fiilinin mastarı olan *’tibâr*, kendi cinsinden başka bir şey, kendisi vasıtasıyla bilinsin diye bir şeye bakmak ve onunla delillendirmek; araştırmak, görünenin bilgisinden hareketle görünmeyene ulaşmak gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Muhaddisler, *’tibâr* kelimesi karşılığında, “بحث” (araştırma), “تفتيش” (teftiş) ve “مذاكرة” (müzakere), “نظر” (düşünme), “تتبع” (araştırma) ve “اختبار” (inceleme) kelimelerini de kullanmışlardır. (Zebîdî, 1975, c. 12/504; İbn Hacer, 2000, 72-75; Tahhân, 1987, 144; Nevevî, 1929, c. 1/34; Sehâvî, 2003, c. 1/256)

Istilahta ise *’tibâr*, muhaddisin bir râvinin rivâyetinde tek kaldığı bir hadisi, bir başka râvinin ona iştirak edip etmediğini belirlemek için, hadisin diğer tariklerini araştırması olarak tanımlanmaktadır. *’tibâr*, muhaddisin bir hadisin mütâbî’ ya da şâhidine ulaşmak için sarfettiği araştırmadır. (İbnü’s-Salâh, 82; Sâlih, 1988, 293; Tahhân, 1987, 141; Şâkir, 82-83; Sehâvî, 2003, c. 1/207; Hatîb, 2001, 366) *’tibâr* sonucu elde edilen mütâbî’ konumundaki hadisin sahih veya hasen olma zorunluluğu aranmamış, bazı zayıf hadisler de mütâbî’ ve şâhid olarak değerlendirilmiştir. (Süyûtî, 152; Dâri, 2000, 87)

Cerh ve ta’dîl ilminde *’tibâr*, ihticac derecesinin altında kalan ama aynı zamanda hadisi red de edilmemiş râviler için kullanılmaktadır. Bir râvinin rivâyet ettiği hadisin araştırılmak üzere yazılması, râvisinin tamamıyla reddedilecek râvilerden olmadığına, araştırma neticesinde şâhid veya mütâbî’nin bulunması halinde hadisin sahih sayılabileceğine delâlet etmektedir. Bu sebeptir ki hakkında hadisin *’tibâr* için yazılabileceği söylenen bir râvi ta’dîlin alt derecesinde yer almaktadır. (Koçyiğit, 1992, 509-510) *’tibâr* çalışması sırasında istifade edilecek rivâyetlerin belirlenmesinde cerh ve ta’dîl alimlerinin râvilerle ilgili değerlendirmeleri kolaylık sağlamaktadır. (Ebü’l-Basal, 2004, 303; Câsım, 2000, 373) Bu râviler hakkında yapılan değerlendirmelerde “yüktebü hadîsüh ala’l-*’tibâr*” (Hadisleri *’tibâr* ile yazılır), “yüktebü hadîsüh ve yünzar fih” (Hadisi yazılır ve araştırılır), “yüktebü hadîsüh li’l-*’tibâr*” (Hadisi *’tibâr* için yazılır), “yüktebü hadîsüh ve

yünzar fih i'tibâren" (Hadisi yazılır ve i'tibâr üzere araştırılır) vb. ifadelerle yer verilmektedir.(İbn Ebû Hâtim, c. 2/37, 8/21)

Tek başına rivâyet ettiği hadisler hüccet kabul edilmeyen ancak aşırı zayıf olmayan râvilerin mütâbi' ve şâhidleri, alimlerce kabul görmüştür.(Nevevî, 1929, c. 1/34; Abdülmün'im, 2007, 1429; Ağırakça Şahyar, 2011, 74) İ'tibâra konu olan râvinin cehâlet, senedin munkatılığı ya da zabtındaki kusur gibi bir sebeple tenkide uğraması kabul edilebilir iken kizb ya da fıska itham edilmelerinin geçerli olmadığı belirtilmiştir.(Câsım, 2000, 388) İbn Hacer'e (ö. 852/1449) göre fıska ya da kizb dışındaki bir sebeple itham edilen râvilerin rivâyet ettiği hadisler, başka tariklerinin de bulunmasıyla münker ya da aslı olmamaktan kurtulmaktadır.(Süyûtî, c. 1/194) Nitekim, Müslim'in (ö. 261/874) *el-Câmi'ü's-sahîh*'te getirdiği şâhid ve mütâbilerin arasında zayıf râviler olduğu gibi sika ve sadûk râviler de bulunmaktadır.(Useymî, 2007, 357) Hadis münekkidleri, altmış sekiz cerh lafzının hadisleri i'tibâr için yazılan râviler için kullanmışlardır.(Useymî, 2007, 98-104) Bunlar arasında haklarında münkerü'l-hadis(Uğur, 1992, 116), şeyh(Humeysî, 2000, 133), sadûk(İbn Ebû Hâtim, c. 2/37; İbnü's-Salâh, 122-123), leyse bi'l-metn(Sıddık, 1990, 112), mahallühü's-sıdk(İbn Ebû Hâtim, c. 2/37; Humeysî, 2000, 2033; Aydınlı, 2006, 91; İbnü's-Salâh, 122-123), uhtülfe fih(Aydınli, 2006, 324), fihi hulfün(Humeysî, 2000, 162-163) ve fihi lîn(Aydınli, 2006, 96; Humeysî, 2000, 163; Uğur, 1992, 99) denilen râvilerin rivâyet ettiği hadislerin i'tibâr için yazılıp mütâbi' ve şâhidlerinin araştırılması beklenmektedir. Zayıf kabul edilen bu ve benzeri sigalar, hadisleri hiçbir şekilde delil alınmaması gereken mutlak bir zayıflığın olmadığına delâlet etmektedir.(İbn Hacer, 1995, c. 1/3-4)

Örneğin Ebû Hâtim (ö. 277/890), hakkında "leyse bi'l-kaviy leyyinü'l-hadis" dediği Hammad b. Vâkîd'in hadislerinin i'tibâr için yazılacağını söylemiştir. Yaygın olmamakla birlikte haklarında münkerü'l hadis denilen bazı râviler için de hadislerinin i'tibâr için yazıldığı ifade edilmiştir.(Efendioğlu, 2006, 32/14) Ebû Hâtim "za'îf ul-hadis, münkerü'l-hadis" dediği Abdulazîz b. İmrân adlı râvi hakkında "yüktebü hadisüh" (Hadisleri yazılır mı?) diye sorulunca da "ala'l-İ'tibâr" (İ'tibâr için yazılır) cevabını vermiştir. Bununla birlikte Ebû Hâtim'in bu kullanımın istisna olduğu belirtilmiştir.(Ebû Hâtim'in "münkerü'l-hadis" dediği sadece iki râvi için hadislerinin i'tibâr için yazılabileceğini söylemesi, bu kullanımın istisnalığına işaret etmektedir. Bunlar hakkında "yüktebü hadisüh" demesi, mezkûr râvilerin zabt bakımından son derece zayıf olduklarını, hadislerinin fezâil bahsinde ya da âdîd aramak üzere yazılabileceğini göstermektedir. Bk. Yücel, 1995, 203-204) Ebû Hâtim'in bu râvinin rivâyetlerini tamamen yok saymamasının nedeni, cerh sebebinin hadisleri kitabından rivâyet ederken kitabının yanması sonrasında hafızasından rivâyet etmesiyle hata yaptığının ortaya çıkmasına dayandırılabilir. Bu durum ayrıca Ebû Hâtim'in münker hadisi, inkitâ, tedlîs, sikaya muhalefet, sikanın daha sikaya muhalefeti, sikanın hata yaptığı rivâyet ve mevzû rivâyetler dahil geniş bir kapsamda kullanılmasıyla da ilişkilendirilebilir. Zira Ebû Hâtim, münkerü'l hadis olarak nitelediği Abdürrezzâk b. Ömer es-Sekafî için "lâ yüktebü hadisüh" (hadisi yazılmaz) demiştir. Ebû Hâtim'in yanı sıra Ebû Zür'a da (ö. 264/878) münkerü'l-hadis olarak nitelediği Selâme b. Ruh için "yüktebü hadisühü li'l-i'tibâr" (Hadisi i'tibâr için yazılır) ifadelerine yer vermiştir.(İbn Ebû Hâtim, c. 5/389; İbn Hacer, c. 3/21; 4/289; 6/309-310; Ğanâm - Ahmed, 2002, 8-29)

İ'tibâr, ferd hadisi desteklemek için ulaşılan rivâyete göre mütâbaat ve şevâhid olarak ikiye ayrılmaktadır.

1.2. Mütâbaat:

"ta-be-a: تابع" fiili bir kişinin izinden gitmek, arkasından yürümek, takip etmek, peşi sıra gelmek, tâbi olmak, bir şeye uyup muvafakat etmek anlamını taşımaktadır.(Zebîdî, 1975, c. 20/372-377) İstilahî olarak mütâbaat, ferd olduğu zannedilen bir hadisin çeşitli hadis kitaplarında tetkike tâbi tutularak aranması neticesinde, o hadisin, teferrüd eden râvisinin şeyhinden veya daha yukarısındaki şeyhlerden birisinden de rivâyet edilmesidir.(Humeysî,

2000, 195; Itr, 1979, 418) Mütâbaat, sened yönüyle tâtme ve kâsıra olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.(San'ânî, c. 2/14; Itr, 1979, 418)

Mütâbaat-ı Tâtme:

Ferd olduğu sanılan bir hadisin araştırma sonucunda, râvisinin şeyhinden başka bir râvi tarafından da rivâyet edilmesine denmektedir.(Uğur, 1992, 290; Itr, 1979, 418) Mütâbî bulunduğu zaman da “فلان تابع فلانا” denilmektedir.(Hatîb, 2001, 366) Mütâbaat-ı tâtmeye örnek olarak İmam Şâfiî'nin (ö. 204/819) *el-Umm*'da İmam Mâlik (ö. 179/795) – Abdullah b. Dinar (ö. 127/744) ve İbn Ömer (ö. 73/692) tarihiyle rivâyet ettiği şu hadis verilmektedir.

“الشَّهْرُ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْا الْهَيْلَالَ وَلَا تُفْطِرُوا حَتَّى تَرَوْهُ، فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَكْمِلُوا الْعِدَّةَ ثَلَاثِينَ”

“Resûlullah (s.a), “Ay yirmi dokuz gündür. Hilalî görmedikçe oruç tutmayınız; yine hilalî görmedikçe bayram etmeyiniz. Eğer hava bulutluysa, sayıyı otuza tamamlayınız” buyurmuştur.

Bazıları bu hadisi, bu lafızla İmam Mâlik'ten sadece İmam Şâfiî'nin rivâyet ettiğini zannederek hadisi İmam Şâfiî'nin ferd hadislerinden biri olarak değerlendirmişlerdir. Oysa Mâlik'in ashabı aynı hadisi, yine bu isnadla “فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَقْدُرُوا لَهُ” (Hava bulutlu olursa hesaplayarak takdir ediniz) şeklinde İmam Mâlik'ten rivâyet etmişlerdir. Rivâyet edilen bu hadis, İmam Şâfiî'nin rivâyetine mütâbî olmuştur. Bu mütâbî, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebi'dir (ö. 221/835). Buhârî, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebi – İmam Mâlik- Abdullah b. Dinar – İbn Ömer tarihiyle İmam Şâfiî'nin İmam Mâlik'ten olan hadisi gibi rivâyet etmiştir. Buradaki mütâbaat, tâtmedir. Buhârî'nin rivâyet ettiği mütâbî'nin metni şöyledir:

“لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْا الْهَيْلَالَ، وَلَا تُفْطِرُوا حَتَّى تَرَوْهُ، فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَقْدُرُوا لَهُ”

Resûlullah (s.a) “Hilali görmedikçe oruç tutmayınız; yine hilali görmedikçe bayram etmeyiniz. Hava bulutlu olursa hesaplayarak takdir ediniz”(Buhârî, “Savm”, 11) demiştir.

İmam Şâfiî'nin ilk rivâyetinde “فَأَكْمِلُوا الْعِدَّةَ ثَلَاثِينَ” (sayıyı otuza tamamlayın) lafzı, mütâbî olan İbn Mesleme rivâyetinde “فَأَقْدُرُوا لَهُ” (takdir edin) lafzı ile rivâyet edilmiştir. Ayrıca İmam Şâfiî'nin rivâyetindeki “الشَّهْرُ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ” lafzı da İbn Mesleme'nin rivâyetinde bulunmamaktadır. Buradaki mütâbaatta, mütâbî ile mütâba' aleyh arasındaki lafız farklılıkları görülmektedir.

Mütâbî, benzeri başka bir râvi tarafından da rivâyet edilmiş olan hadis veya rivâyet etmiş olduğu hadis, başkası tarafından da rivâyet edilmiş râvilere denmektedir. Mütâba' aleyh de benzeri başka bir râvi tarafından da rivâyet edilmiş olan hadistir. Mütâba' aleyhin diğer anlamı ise, rivâyet etmiş olduğu hadis, başkası tarafından da rivâyet edilmiş olan râvidir.(Aydınlı, 2006, 232) Hadis usulü eserlerinde, mütâbaata örnek olarak bu hadis verilmiştir. Bu durum dikkate alındığında, muhaddislerin çoğunun, mütâbaatta lafzın aynı olma şartını aramadıkları söylenebilir.(İbn Hacer, 2000, 71-72; Süyûtî, c. 1/242-243)

Mütâbaat-ı Kâsıra:

Mütâbaat-ı kâsıra, mütâbaatın râvinin şeyhinde veya daha yukarıdaki râvilerde olması olarak tanımlanmaktadır.(İbn Hacer, 2000, 70; Itr, 1979, 418) İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) mütâbaat-ı kâsıranın şâhid olarak da isimlendirileceğini ifade etmiştir.(İbnü's-Salâh, 83)

Mütâbaat-ı kâsıraya örnek olarak da İbn Huzeyme'nin (ö. 311/923) *Sahîh*'inde Muhammed b. Velîd – Mervân b. Muâviye – İbn Fudayl – Âsım b. Muhammed – Muhammed b. Zeyd – İbn Ömer tarihiyle rivâyet ettiği şu hadis verilebilir:

“الشَّهْرُ هَكَذَا وَهَكَذَا وَهَكَذَا وَهَكَذَا، وَيَعْفِدُ فِي الثَّلَاثَةِ، فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَكْمِلُوا ثَلَاثِينَ”

Hız. Peygamber, "Ay şöyle, şöyle ve şöyledir otuz (gündür). Ay şöyle, şöyle söyle otuz (gündür). Üçüncü defasında baş parmağını yummuşlar. Eğer hava bulutlu olursa o ay için otuz gün takdir edin" (İbn Huzeyme, 1970, c. 3/202 (No. 1909)) buyurmuşlardır.

İbn Huzeyme'nin rivâyet ettiği bu hadisi Müslim, "فَأَقِمْ وَ لَهٗ ثَلَاثِينَ" (Müslim, "Sıyam", 2) lafzı ve Ebû Bekr b. Ebi Şeybe - Ebû Üsâme - Ubeydullah - Nâfi (ö. 117/735) - İbn Ömer senedi ile tahrir etmiştir. (İbn Hacer, 2000, 73)

Mütâbaat-1 tâtmede görülen lafzî farklılık, mütâbaat-1 kâsırada da görülmektedir. Her iki rivâyet arasındaki fark "otuz güne tamamlayın" daki "tamamlama" lafzını ifade eden fiildir. Mütâba' aleyh olan Muhammed b. Zeyd "فَأَكْمَلُوا", mütâbi' olan Nâfi ise "فَأَقِمْ وَ" demektedir.

İbn Hacer, mütâbaatın ister tâtmede ister kâsıra olsun, lafzen meydana gelmesinin şart olmadığını düşünmektedir. Ona göre aynı sahâbînin rivâyetinden olmak suretiyle mana yönünden ittifakın meydana gelmesi mütâbaat için yeterlidir. (İbn Hacer, 2000, 71; Itr, 1979, 417) İbn Hacer tarafından getirilen bu tanım, mütâbaat açısından en genel ve kuşatıcı bir tanımdır. Çünkü bunun dışındaki tanımlar, hadis metinlerindeki mütâbaat örneklikleriyle uygunluk arz etmemektedir.

1.3. Şâhid:

İ'tibâr konusunda ele alınması gereken bir diğer kavram da şâhiddir. Şâhid sözlükte, basiret ve gözle görmek suretiyle meydana gelen bilgidir. "Şevâhid" kelimesinin tekili olan "şâhid" kesin bilgiyi ifade etmektedir. Bu kesin bilgiden ötürü bir kişi diğerinin bilgisini tasdik eder ya da "falan, falana şâhid oldu" denilmektedir. (İsfahani, 274-275; İbn Manzûr, c. 3/238-239) Şâhid'in ıstılahî anlamı ise i'tibâr sonucunda elde edilen hadis aynı sahâbîden değil de başka bir sahâbîden olması olarak tanımlanmaktadır. Bu hadis, lafız veya sadece mana yönünden diğer metne benzeyebilir. (İbn Hacer, 2000, 71; Itr, 1979, 417; Tahhân, 1987, 141; Hatîb, 2001, 366) Şâhid, anlam yönü ile lafzî ve manevî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. (San'ânî, c. 2/14)

Lafzî Şâhid:

Hadis metninin, başka bir sahâbînin rivâyetiyle lafzen kuvvetlenmesine, derecesinin yükselmesine lafzî şâhid denilmektedir. (Sâlih, 1984, 242) Lafzî şâhide örnek olarak, yukarıda zikredilen hadisin Nesâî (ö. 303/916) rivâyeti verilebilir. Nesâî, bu hadisi Muhammed b. Huneyn tarikiyle İbn Abbas'tan (ö. 68/687), o da Resûlullah'tan (s.a) almıştır. Bu rivâyet, Abdullah b. Dînâr'ın (ö. 127/744) İbn Ömer'den rivâyet ettiği şekliyle aynıdır. Nesâî'nin Muhammed b. Abdullah b. Yezîd - Süfyân - Amr - Muhammed b. Huneyn - İbn Abbas tarikiyle rivâyet ettiği hadisin metni şöyledir:

”إِذَا رَأَيْتُمُ الْهَيْلَانَ فَصُومُوا، وَإِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَافْطِرُوا، فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَأَكْمَلُوا الْعِدَّةَ ثَلَاثِينَ“

Resûlullah (s.a) "Hilali görünce oruca başlayın. Yine hilali görünce orucu bırakın. Eğer hava bulutlu olursa otuza tamamlayın" (Nesâî, "Sıyam", 12) buyurmuştur. İbn Abbas'ın rivâyeti, İbn Ömer'in rivâyetine lafzen benzediği için bu hadis lafzî şâhid olarak adlandırılmıştır. (İbn Hacer, 2000, 72)

Mânevî Şâhid:

Mânevî şâhid ise hadis metninin başka bir sahâbînin rivâyetiyle lafzen değil de mana yönüyle kuvvetlenmesidir. (Sâlih, 1984, 242) Mânevî şâhide örnek olarak Buhârî'nin Muhammed b. Ziyad tarikiyle Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) şu lafız ile rivâyet ettiği hadis verilmektedir. (İbn Hacer, 2000, 72)

“صُومُوا لِرُؤُوبِيَّتِهِ وَأَفْطِرُوا لِرُؤُوبِيَّتِهِ، فَإِنْ غُيِبَ عَلَيْكُمْ فَأَكْمَلُوا عِدَّةَ شَعْبَانَ ثَلَاثِينَ”

Resûlullah “Hilali görünce oruca başlayın. Yine hilali görünce orucu bırakın. Eğer hava bulutlu olursa Şabanı otuza tamamlayın”(Buhârî, “Savm” 11) buyurmuştur.

Burada Ebû Hüreyre'nin rivâyeti, İbn Ömer'in hadisine lafzen değil, manen benzediği için hadis manevî şâhid olarak adlandırılmıştır.

1.4. İ'tibâr ile İlgili Diğer Kavramlar:

Tesebbüt:

Tesebbüt, hadis rivâyetinde ihtiyatlı davranmak; hadisin sabit olduğu kesin olarak anlaşılmadıkça kabul veya reddetmemektir.(Aydınlı, 2006, 321) Tesebbütün en sağlam yollarından birisi sıhhatin korunması ve sağlamlığı istenen metnin önceden sağlıklı bir şekilde derlenip toparlanması, sonra da yazıya kaydedilerek korunmasıdır. Tesebbütün hadisçilerin bilimsel geleneği olmasında, hadislerin sübütündeki problemlerin, kötü niyetli insanların emellerine ulaşmasında istismar kapısı olması önemli rol oynamıştır.(Nazlıgül, 2005, 57-56) Âsım el-Ahvel (ö. 142/759), Şa'bî'nin (ö. 104/722) hadisini sormak için İsmâil b. Ebû Hâlid'in yanına gitmiştir. Bu hadis, Şa'bî'nin mehri belirlenmeden eşi ölen bir kadının alacağı mehir hakkında Mesrûk (ö. 21/642) - Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) kanalıyla rivâyet ettiği Ma'kıl b. el-Eşcaî (ö. 63/683) hadisidir.(İbn Mâce, “Nikah”, 18 (No. 1891); Ahmed b. Hanbel, 1988, c. 2/453; Hatîb el-Bağdâdî, 1938, 216)

Hadiste tesebbüt çabalarının göstergelerinden biri, bir hadisi değişik kaynaklardan elde etme, farklı rivâyet ve varyantlarını derleme çabalarının varlığıdır. Hadis alimleri bir rivâyete ulaşmak veya bilinen bir rivâyetin farklı ve az bilinen kaynaklarına ulaşabilmek veya onu daha çok kaynaktan rivâyet izni alarak nakletmek için yoğun ve takdire layık çabalar sergilemişlerdir. Hadis toplama gayretlerini "ilim talebi uğrunda yolculuk" olarak niteleyen muhaddisler, kendi çevrelerindeki hadis şeyhleriyle yetinmemişler, farklı bölgelere düzenledikleri yolculuklarla hadislerin farklı tariklerini aramışlardır.(Nazlıgül, 2005, 58)

Ferd Hadis:

Ferd hadis, sika bir râvinin Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği ancak hiç kimsenin ona bu hadiste iştirak etmediği, râvilerin rivâyetlerinde tek kaldığı hadistir.(San'ânî, c. 2/11) Bazı alimler bunu garîb olarak da adlandırmışlardır. Ferd olan hadisin râvisi, Hz. Peygamber'den yaptığı rivâyetinde tek kalan sahâbe, sahâbeden rivâyetinde tek kalan tâbiîn için olabileceği gibi tâbiînden rivâyetinde tek kalan bir tebeu't-tâbiîn için de söz konusu olabilmektedir. Önemli olan lafız ya da mana ile başka bir rivâyeti yani hadisin mütâbî' veya şâhidinin bilinmemesidir. Bu tür hadislerin mütâbî' ya da şâhidi bulunduğu takdirde ferdlikleri sona ermiş olur. İ'tibâr çalışmalarının başlıca sebebi de ferd hadislerin derecesini yükseltme veya ferd hadislerin sahih olduğuna dair kanaati, yakînî dereceye ulaştırma arzusudur.(Hatîb, 2001, 357)

Ferd hadis, mutlak ve nisbî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mutlak hadisin karşılığı ferd hadis iken, nisbînin karşılığı da garîb hadistir. İbn Hacer'e göre ferd-i mutlak, teferrüdün senedin aslında yani sahâbe râvisinin olduğu yerde olmasıdır. Ferd-i nisbî ise teferrüdün senedin ortasında olmasıdır.(İbn Hacer, 2000, 53-54) Hadis ilminde yapılan i'tibârların bir kısmı, ferd olduğu sanılan bu hadisler için yapılmıştır. Bazı hadisler bu araştırmalar sonucunda ferdlik derecesinden bir üst dereceye yükselebildiği gibi hadisin mütâbî' veya şâhidi bulunamadığı zamanlarda ferdliklerini korumuşlardır.

1.5. Mütâbî' ile Şâhid Arasındaki Farklar:

Mütâbî' ve şâhid arasındaki farklar, alimlerin bu iki kavrama yükledikleri anlama göre değişmektedir. İbn Hacer, bazı alimlerin, mütâbaatı ister aynı sahâbî rivâyetinden olsun ister başka sahâbî rivâyetinden olsun lafız yönünden benzer olanlarına, şâhidi de mana yönünden benzer olanlara tahsis ettiklerini, bazılarının da mütâbaat ile şâhidi aynı anlamda kullandıklarını söylemiştir.(Dâri, 2000, 85) İbn Hacer, mütâbaat ile şâhid arasındaki bu ayrımın doğru olmadığını şöyle ifade etmektedir: "Mütâbaat ile şâhid arasındaki böyle bir ayrım doğru değildir. Mütâbaat ve şâhidin her ikisinde de ferd-i nisbînin (garîbin) kuvvetlenmesi söz konusudur. Ancak bu durum iki istilahın eş anlamlı olduğu manasına gelmez."(Sâlih, 1984, 241)

Subhî es-Sâlih (1926-1986) ise "Şâhid, mütâbî'den daha geneldir. Şâhid bazen manayı, bazen hem lafız hem de manayı takviye etmektedir. Halbuki mütâbaat lafızla ilgili olup mana ile bir alakası yoktur"(Sâlih, 1984, 241; Süyûtî, 243) sözleriyle şâhid ile mütâbî' arasındaki farka dikkat çekmektedir. Bu tanımı ile Subhî es-Sâlih'in, mütâbaatta lafzî bir farklılığı kabul etmediği anlaşılmaktadır. Bazı hadis usulü eserlerindeki tanımlardan esinlenerek böyle bir tanıma ulaşmak mümkündür. Ancak hadis metinlerini içeren eserler ve bu eserlerdeki mütâbaat ve şevâhid örnekleri göz önüne alındığında, mütâbaatı sadece lafza hasretmenin zor olduğu görülmektedir.(İtr, 1979, 418) Nitekim mütâbaat olan hadis metinleri incelendiği takdirde mütâbaatlarda da manayı değiştirmeyecek nitelikte lafzî farklılıkların olduğu söylenebilir.

Nüreddin İtr'a (1937-2020) göre ise şâhid ile mütâbî' arasındaki fark mütâbî'nin aynı sahâbîye, şâhidin de farklı bir sahâbîye dayanmasıdır. Bu görüşün, cumhura ait olduğunu belirten İtr, bazı alimlerin de mütâbî' ve şâhidi ayırt ederken mana ve lafız rivâyetini baz aldığını söylemiştir.(İtr, 1979, 420) İtr'ın mütâbî' ile şâhid arasındaki farkı ortaya koyarken sahâbe râvisini temel unsur olarak kabul etmesi, isabetli bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Zira mütâbî'de sahâbî râvilerinin aynı olması gibi bir zorunluluk varken şâhidde sahâbî râvilerinin farklı olması gerekmektedir.

Mütâbî' ile şâhid arasındaki farklarla ilgili değinilmesi gereken bir başka husus ise İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-Hadîs* adlı eserinde başlık olarak kullandığı "İ'tibâr, mütâbaat ve şevâhid bilgisi"dir. İbn Hacer, bu iki kavramın birbirine karıştırıldığını, i'tibâr'ın, mütâbaat ve şevâhidin bir kısmı olduğunun anlaşıldığını ifade etmiştir. İbn Hacer'e göre bu düşünce yanlıştır. Çünkü i'tibâr, mütâbaat ve şevâhidin bir kısmı değil, bu ikisine ulaşmak için takip edilen yoldur.(İbn Hacer, 2000, 72; İtr, 1979, 394; Hatîb, 2001, 367)

2. İ'tibâr Yapma Yolları

İlk asırlardaki muhaddisler, hadisleri rivâyet edenlere bizzat ulaşmak suretiyle, hadislerin mütâbaat veya şevâhidini elde etmişlerdir. Daha sonraki asırlarda yaşayan muhaddisler ise hadis eserlerini incelemek suretiyle i'tibâr yapmışlardır. İ'tibâr yapmak isteyen bir alimin, şâhid ve mütâbî'lere ulaşabilmesi için câmi'ler, müsnedler, cüz'ler, fevâidler ve mu'cemler üzerinde araştırma yapması gerekmektedir. Bu yönüyle ilk dönem muhaddisler ile daha sonraki dönemlerde yaşayan muhaddislerin i'tibâr yapma yolları birbirinden farklı olduğu söylenebilir.(Hatîb, 2001, 366; İbn Hacer, 2000, 75)

İ'tibâr'a, üzerinde araştırma yapılacak ferd hadisin bulunmasıyla başlanmaktadır. Muhaddis, râvilerden birisinin rivâyet ettiği ferd hadisi alıp "sebr etmek" yani arayıp taramak suretiyle diğer râvilerin hadisleri ile mukayese edip "Acaba bu hadisi, o lafız ile ya da yakın bir lafız ile rivâyet eden başkası da var mıdır?" diye bakmaktadır. Muhaddis, ilk önce o râvi ile aynı dönemde yaşayanlar ile araştırmasına başlamaktadır. "Bu hadisi, aynı lafız ile başkası da o râvinin şeyhinden rivâyet etmiş midir?" sorusundan hareketle, hadisin mütâbî'ne veya şâhidine ulaşmaya çalışmaktadır. Araştırmacı bu şartları taşıyan bir kimseye

ulaşamadığı zaman "Şeyhinin şeyhinden -râvinin şeyhi gibi- başkası rivâyet etmiş midir?" diye isnadın sonuna kadar birer birer araştırmaktadır. Aynı hadisi başka bir râvi de rivâyet etmiş ise mütâbaat olmuş ve mütâbî'nin keşfedilmesiyle de ferd zannedilen o hadisin râvisi mütâba' aleyh olmuş olmaktadır. Araştırmacı hadisin mütâbî'ni bulamazsa "Acaba o manada rivâyet edilmiş diğer hadis var mıdır?" sorusuna cevap aramaktadır. Araştırmacı başka bir râvinin de aynı hadisi rivâyet ettiğini tespit edebilirse, bulunan hadis ferd zannedilen râvinin şâhidi olmaktadır. Şayet bulunamazsa hadis artık ferdlikten kurtulamamaktadır.(Zebidi, c. 1/114-115; Hatib, 2001, 366)

Ebû Dâvûd tarafından tahrîc edilen "Kim, bir topluma benzerse, o da onlardandır"(Ebû Dâvûd, "Libâs", 5 (No. 4031)) hadisini inceleyen Mirza Tokpınar da i'tibâr yaparak hadis hakkında bir mütâbaatın ya da şâhidin olmadığını şöyle ifade etmiştir: "Ebû Dâvûd'un bu rivâyeti hakkında sıhhat durumunu değiştirecek bir mütâbaattan söz etmek mümkün değildir. Hadisin aslı ile "bütün olarak" anlam birliği bulunmamaktadır. Bu özellikte bir hadis hakkında, İbnü's-Salâh'ın da belirttiği üzere, yalnızca hadisin aslının bulunduğu hükmedilebilir.(İbnü's-Salâh, 83) Anlam birliği olduğunda ise "şâhid" de denilen "nâkis mütâbaattan söz edilebilir. Fakat burada nâkis mütâbaat da yoktur. Çünkü Ebû Dâvûd'un rivâyetinde hadis yalnızca kısa bir cümle olarak rivâyet edildiği için hadisin aslı mana birliği yok edilmiştir."(Tokpınar, 94-95)

2.1. Sahâbe ve İ'tibâr

İlk i'tibâr çalışmaları, sahâbe döneminde başlamıştır. Hadis rivâyeti konusunda hassas davranan sahâbe, diğer sahâbiler tarafından rivâyet edilen hadislere karşı da bu titizlik ve uyanıklığı elden bırakmamış, daha önceden duymadıkları hadisleri rivâyet eden sahâbeden şâhid getirmelerini ya da yemin etmelerini isteyerek, Hz. Peygamber adına hatalı hadis rivâyetinin önüne geçmeye gayret etmişlerdir.(Muhammed, 2012, 230; Useymî, 2007, 41)

Özellikle "Bile bile bana yalan isnad eden kimse, cehennemdeki yerini hazırlasın."(Buhârî, "İlim", 38) sözünden etkilenen birçok sahâbe, hadis rivâyetinde temkinli hareket etmişler, farklı vesileler ile sözün Hz. Peygamber'e aidiyetini, ispatlamaya çalışmışlardır. Sahâbenin kullandığı bu vesileler arasında i'tibâr, önemli bir yer teşkil etmiştir. Sahâbenin rivâyet edilen hadislerin şâhidini istemeleri, hadis ilmindeki ilk i'tibâr örneklerini oluşturmuştur.

Sahâbe devrindeki ilk i'tibâr örneklerinden birisi, Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ö. 74/693) rivâyet ettiği "Fetihten sonra hicret yoktur. Fakat cihad ve niyet vardır." hadisidir. Mervân b. Hakem (ö. 65/684), Ebû Saîd el-Hudrî'den duyduğu bu hadisi, râvinin şahsiyetine olan güvenine rağmen, hadisi sahih olarak kabul etmemiş, hadisin Hz. Peygamber'e aitliğini teyid etmek için, başka sahâbilerden şâhid getirmesini istemiştir.(Ahmed b. Hanbel, 1998, c. 4/45)

Şâhid istemenin hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini ortaya koymada, tasdiklemede önemli bir yöntem olduğunu gösteren bir diğer rivâyet de Hz. Ömer'in (ö. 73/693) kapısına üç defa vurduktan sonra ayrılan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yle (ö. 42/662-63) ilgilidir. Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin bu fiilinin hadise dayandığını öğrenmesinden sonra başka sahâbilerin de hadisi işitip işitmediğini sorgulamıştır. Sahâbeden bazılarının da işittiğini beyan etmesi üzerine Hz. Ömer de "Seni zor durumda bırakmak istemedim. Ancak hadisi sabitleştirmek istedim." demiştir.(Zehebî, 1998, c. 1/6) Zehebî (ö.748/1347), bu rivâyeti aktardıktan sonraki değerlendirmesinde "Bu rivâyet, iki sika tarafından rivâyet edilen bir hadisin, bir râvinin teferrüd etmesine nispetle daha güçlü ve tercihe şayan olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı, hadislerin zannî dereceden kat'i dereceye yükselmesi için hadis tariklerinin çoğaltılması teşvik edilmiştir. Çünkü birisinin unutulması veya vehmetmesi mümkün iken birisi diğerine muhalefet etmeyen iki sika için bu söz konusu değildir." demiştir.(Zehebî, 1998, c. 1/6)

Sahâbenin, birbirlerini eleştirmek için değil, hadislerin güvenilirliğini artırmak için, hadisi rivâyet eden sahâbiden şâhid istemeleri, i'tibâr çalışmalarının sahâbe döneminde başladığını göstermektedir. Bu çalışmalar ayrıca, hadislerin güvenilir yöntem ve bilinçli kişilerce günümüze ulaştırıldığını da belgeler niteliktedir. Onların fedakarca çalışmaları, râviler ve rivâyetleri hakkında son derece titiz araştırmaları sayesinde sünnet kültürü heder olmaktan korunabilmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır.(Nazlıgül, 2005, 71)

2.2. Muhaddisler ve İ'tibâr

Sahâbenin yaptığı gibi muhaddisler de i'tibâr çalışmalarına ihtimam göstermişlerdir. Muhaddislerin yaptığı i'tibâr, başka şehirlere düzenledikleri ilmi yolculuklar ya da buldukları şehirdeki muhaddislere hadisin aslını ya da başka tarikle de rivâyet edilmediğini soruşturmak suretiyle gerçekleşmiştir. Nitekim Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), hadisleri dinden kabul edip amel etmek, ne red ne de sahih olarak görüp i'tibâr kapsamında değerlendirme ya da sadece bilgi amacıyla olmak üzere üç farklı amaçla yazdığını söylemiştir.(İbn Abdülberr, 1994, c. 1/330)

Muhaddisler, hadislerin senedleri ve râvilerin zahirlerine bakarak hemen "sahihtir" ya da "mevzûdur" diyerek hükmünü açıklamamışlardır. Bazen bir hadisin hatadan korunmuş veya hadiste hata olup olmadığını tespit edebilmek için çok uzun vakit geçtiği de olmuştur. Örneğin Saîd b. Müseyyeb (ö. 91/709) bir hadisin sıhhatini belirleyebilmek için gece ve gündüz çaba sarfetmiştir.(Bağdâdî, 1975, 127-129)

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), içinde gizli bir illet barındıran ve üzerinde ittifak edilmeyen hadislerin derin ve uzun süreli araştırmalar sonucunda karara varıldığını söylemiştir. Sonra da Alî b. el-Medîni'nin (ö. 234/848) şu sözünü aktarmıştır: "Bir hadisin illetini kırk sene sonra anladım."(Hatîb el-Bağdâdî, 1983, c. 2/257) Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847) ise "Biz, bir hadisi otuz tarikten yazmazsak onun ne anlama geldiğini anlamazdık"(Hatîb el-Bağdâdî, 1983, c. 2/212) demiştir.

Bir râvinin rivâyetindeki ve hadisteki durumu ancak kendisinden gelen rivâyetlerin varyantları araştırıldığı, derlenip bir araya getirildiği ve mukayeselere tâbi tutularak tahlil edildiğinde ortaya çıkabilmektedir. Nitekim İbn Hibbân (ö. 354/965) bunun birçok örneğini zikretmekte ve râvilerdeki meçhullüğün ancak i'tibâr veya mütâbaat araştırmasıyla ortadan kalkabileceğini ya da kesinleşeceğini ifade etmiştir. Böyle bir araştırma yapmaksızın hadisin veya rivâyetin ferd veya garîb olduğuna hükmetmek ve râvilerini de mechûl olarak kabul etmek doğru bir değerlendirme olmayacaktır. Râvinin hali ve hadisteki durumu hakkında bilgi edinmenin en emin yollarından biri de onun yaşadığı yere giderek hakkında araştırmalarda bulunmaktır ki hadisçiler de rihlelerle bunu yapmaya çalışmışlardır.(Nazlıgül, 2005, 67; Sönmez, 29-34)

Hadis ilimleri üzerindeki dirâyeti sebebiyle kendisine emir'ul-mü'min denilen Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), bir hadisin i'tibârı için şehirden şehre gitmiştir. Şu'be, Ukbe b. Âmir'in (ö. 58/678) rivâyet ettiği bir hadisin râvileri hakkında bilgi toplamış, Kufe'den yola çıkarak Mekke, Medine ve Basra'ya gitmiştir.(Hatîb el-Bağdâdî, 1938, 400-401) Şu'be'nin çıktığı bu ilmi yolculuk, bir i'tibâr yolculuğudur. Şu'be'nin araştırmasının sonucunda, hadisin uydurma olduğunu tespit etmesi, i'tibâr çalışmalarının sadece hadislerin sıhhat kazanması ile neticelenmediğini göstermektedir.

3. İ'tibâr'ın Önemi

Hadis alimlerinin temel gayeleri hadislerin korunması, gelecek nesillere sağlam yollarla ulaşmasını sağlamaktır. Hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini koruyabilmek için aldıkları tedbirlerin başında isnad sorgulaması gelmektedir. Abdullah b. Mübârek (ö.

181/797) "İsnad dindir. İsnad olmasaydı dileyen dilediğini söylerdi"(İbnü's-Salâh, 130) sözü, isnadın önemini göstermektedir.

İ'tibâr çalışmaları da isnad sisteminin kurulması ve gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Zira, bir hadisin i'tibârının yapılabilmesi için hadisin kimler tarafından rivâyet edildiğinin bilinmesi gerekmektedir. İ'tibârın önemi, hadislerin derecesini yükseltmede, hadislerin doğru anlaşılmasını sağlamada ve sünneti korumada görülmektedir.

İ'tibâr çalışmalarının en önemli faydası, kabul ya da red yönüyle hadisin durumunun açıklığa kavuşması olarak görülmektedir. Mütâbaat ya da şevâhidinin bulunması halinde kendisine rücû edebileceği bir aslının olduğu, aksi takdirde bir aslının olmadığı ifade edilmektedir.(Süyûtî, c. 1/281-282; Sehâvî, 2003, c. 1/257)

İ'tibâr çalışmasıyla ferd olduğu düşünülen bir hadisin rivâyet edenlerin sayısı yönüyle ne tür bir hadis olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Bu çalışmayla rivâyetin mütevâtir ya da âhâd olup olmadığı, âhâd ise garîb, azîz ya da meşhur olup olmadığı anlaşılmaktadır.(Câsım, 2000, 387; Useymî, 2007, 67)

Rivâyetin farklı tariklerine ulaşılmasıyla gizli kalınan illetler tespit edilebilirken yine illet olduğu düşünülenin aslında illet olmadığı anlaşılmaktadır. Alî b. el-Medîni'nin "Hadisin tüm tarikleri toplanmadıkça illetler açığa çıkmaz" (Hatîb el-Bağdâdî, 1983, c. 2/212) sözü bu hakikati vurgulamaktadır. Yine tedlîs yapmakla itham edilen bir râvinin mütâbi ya da şâhidinin bulunması halinde mezkûr râvinin bu rivâyette tedlîs yapmadığı kanaatine varılabilmektedir. İhtilâta uğrayan râviler için de i'tibâr yoluyla rivâyet ettiği hadisler sıhhat kazanabilmektedir. Tespit edilecek mütâbî' ya da şâhidle, râvinin hadisi ihtilâtından önce rivâyet ettiği anlaşabilmektedir.(Câsım, 2000, 387-388)

İ'tibâr, tarifi gereği, sahih, hasen veya zayıf ferd bir rivâyetin takviyesi şeklinde umumi bir hedef gözetmektedir. Ferd olarak rivâyet edilen sahih ya da hasen hadis takviye sonucu ferd olmaktan kurtulmaktadır. Zayıf bir rivâyet ise i'tibâra elverişli birden fazla tarikle takviye kazanınca hasen li-gayrihî mertebesine yükselmektedir.(Dâri, 2000, 87; Sehâvî, 2003, c. 1/94) İbn Hacer de mütâbaat ile ferd olarak bilinen hadisin kuvvetlendirilmesi hususunda istifade edildiğini söylemiştir.(İbn Hacer, 2000, 71) Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de daha önceden zayıf olarak bilinen bir hadis kuvvet kazanarak delil olabilecek seviyeye çıkacağını, sahih olan bir hadisin yine i'tibâr yoluyla sıhhatinin artacağını, daha önceden sahih olduğu zannedilen bir hadisin de derecesinin düşeceğini söylemiştir.(Bağdâdî, 1975, 19; Câsım, 2000, 370)

Bir rivâyetin şâz ya da münker olmaktan kurtulması için de hadisin mütâbî' ya da şâdinin bulunması önem arz etmektedir. Nitekim Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) hadisin münker ve şâz olmaktan kurtulabilmesi için mütâbî'nin olması gerektiğini kaydetmişlerdir.(İbn Receb, 1985, c. 1/464) Hatta Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), şâz hadisi şöyle tarif etmiştir: "Sika bir râvinin münferiden rivâyet ettiği, mütâbî' olmayan hadis."(Hâkim en-Nisâbûrî, 2003, 375)

İ'tibâr çalışmaları, hadislerin doğru anlaşılması açısından da önemli görülmektedir. Hadislerin doğru anlaşılması, hadis alimlerinin önemli uğraş alanları arasında yer almıştır. Özellikle hadisleri birçok farklı tarikten rivâyet ederek, Hz. Peygamber'in hadislerindeki muradının en iyi şekilde anlaşılmasına yardımcı olmuşlardır. Hadislerin tüm tarikleri toplanmasıyla rivâyetler birbirlerini tefsir etmişlerdir. Birisinde kapalı kalan ifade diğeriyle açıklığa kavuşmuş, müteşabih olan muhkeme, mutlak olan mukayyede ıtlak olmuş, âm olan da hassıyla tefsir edilmiştir. Böylece hadislerden kastedilen mana daha iyi anlaşılmuş ve birbirleriyle çelişmemiştir.(Kardâvî, 1993, 214; İbn Hacer, 1984, c. 2/171)

İ'tibâr çalışmaları, Hz. Peygamber'e ait hadislerin büyük çoğunluğunun bize ulaşmasında da önemli derecede rol oynamıştır. Hadis alimleri, kendilerine ulaşan hadislerle yetinmeyerek, tarihin derinliklerinde gizli kalacak olan hadisleri bize

ulaştırmışlardır. Netice itibariyle i'tibâr'ın hadislere hem sayı hem de sıhhat yönüyle katkı sağladığını söylenebilir.

4. el-Câmi'ü's-Sahîh'te İ'tibâr Uygulaması

Ümmetin kabulüne mazhar olan Buhârî'nin *el-Câmi'ü's-Sahîh*'i diğer hadis eserlerinden ayırt edici birçok özelliğe sahiptir. Bu özelliklerden birisi de birçok hadisin sonunda mütâbaata yer vermesidir. Buhârî, *el-Câmi'ü's-Sahîh*'te yüz doksan sekizi “تابعه” ve otuz dördü “رواه” lafzı ile olmak üzere toplam iki yüz otuz iki yerde mütâbaata yer vermiştir. (Şahyar, 2014, 66)

Buhârî, birçok hadisin aynısını değişik yerlerde farklı senedlerle zikretmiştir. Aynı hadisi farklı senedle zikretmek boş bir gayret değil, hadisleri anlamada büyük öneme sahiptir. Nitekim Buhârî, yaptığı bu tekrarlar da her defasında başka hocalarından rivâyet ettiği farklı sened ve metinleri vermiştir. Böylece hem hadisi kuvvetlendirmiş hem de lafız farklılıkları dolayısıyla farklı hükümlerin elde edilmesini sağlamıştır. (Çakan, 2003, 81-82)

Buhârî'nin eseri incelendiğinde mütâbaatı çok farklı amaçlarla getirdiği görülmektedir. Bu amaçlar arasında, mevsul ile mürsel rivâyet arasındaki farkı açıklama, mürsel sanılan bir rivâyetin mevsul olduğunu teyid etme, senedin muttasıl olduğunu vurgulama, senedin âli ya da nâzil oluşuna dair bilgi verme, râvinin teferrüd etmediğini gösterme, râvinin şeyhiyle olan likâsını açıklama, râvinin hadisi iki şeyhten duyduğuna işaret etme, müdellis râvinin semâ'sının olduğunu vurgulama, senedde inkıtâ olmadığını gösterme, hadisi rivâyet eden sahâbe râvisi üzerine yaşanan ihtilafı giderme, râvinin isim, künye ve nesebine dair bilgiler verme, râvilerin adalet ve zabtına dair bilgi aktarma, rivâyetin merfû ya da mevkuf olduğunu izah etme, hadisin lafzındaki bir metni gösterme, hadisi rivâyet eden râvinin şüphesini giderme, bab başlığını delillendirme, metindeki tashîfe dikkat çekme, rivâyetteki ziyâde, noksanlık ve manen rivâyetten kaynaklı ihtilafı giderme, rivâyetteki idrâca işaret etme, metindeki bir kelimeyle ilgili ihtilafı açıklama, rivâyette geçen yer ve zamanı belirtme ya da âm lafzı tahsis, mutlaka takyid ve mübhemi beyan gibi açıklamada bulunma yer almaktadır. (Hâcîrî, 2009, 36-146)

Buhârî'nin eserindeki mütâbaat ve şevâhidlerle ilgili bir diğer husus ise bu rivâyetlerden bazılarının Buhârî'nin sahihlikte aradığı şartları taşımayacak zayıflıkta olabmesidir. Buhârî, tek başına rivâyetleri ihticac olunmayan zayıf râvilerin rivâyetlerini, mütâbaat ve şevâhid olarak zikretmiştir. (İbnü'l-Hanbelî, 1408, 65; İbnü'l-Mülakkın, 1992, 188-189; bk. Şihâvî, 2022, 734) Dolayısıyla Buhârî'nin ikincil derecedeki zayıf rivâyetleri, birincil derecede ihticac kapsamındaki hadisleri desteklemek için getirdiği söylenebilir. Buradan hareketle Buhârî'nin eserinde zayıf râvilerin rivâyetlerine yer verdiği, fakat bunları *Sahîh*'in esas kısmında zikretmediği ifade edilebilir. (Şahyar, 2014, 63-66) Buhârî, bazı mütâbaatları, eserin farklı yerlerinde asıl konumunda zikretmiştir. Bu durumda bu mütâbaatların sahih olarak kabul edilmesi gerektiği ifade edilebilir. Şahyar'a göre Buhârî, muallak rivâyetlerde olduğu gibi hadisi bab başlığıyla ilişkisi ölçüsünde yerine göre asıl yerine göre mütâbaat olarak zikretmiş olabilir. Yine Buhârî'nin asıl konumunda zikretmediği bazı mütâbaatlarını başka muhaddislerin asıl konumunda tahrir ettiği de vakidir. (Şahyar, 2014, 66-68) Müslim'de olduğu gibi Buhârî'nin de i'tibâr kapsamında getirdiği zayıf rivâyetlerin, çok şiddetli olmadığı düşünülmektedir. (Sehâvî, 2003, c. 1/257; Abdülmün'im, 2007, 1446)

İ'tibâr içerisinde mütâbaat ve şevâhid gibi iki ana başlık olmasına rağmen Buhârî eserinde sadece mütâbaatlara yer vermiştir. Hadis usulü eserlerinde, i'tibâr başlığında sunulan bazı bilgiler, Buhârî'nin getirdiği mütâbaatları ile tam anlamıyla uygunluk arz etmemektedir. Bazı usul müellifleri, mütâbaata, lafız birliğini şart koşarken, Buhârî aynı sahâbeden rivâyet edilen, mana yönüyle de birbirine uygun olan hadisleri de mütâbaat olarak değerlendirmiştir. Buhârî, mütâbaatları “تابعه” lafzı ile zikretmekle birlikte

şevâhidlerini “شاهد” lafzı ile değil bazen mütâbaatların ardından zikrettiği “قال” lafzı ile belirtmiştir.

Takip eden başlıkta, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'teki bazı mütâbaatları incelenecektir.

4.1. Mütâba' aleyh Râvinin Belirtilmesi

Mütâba' aleyh Râvinin Belli Olması

Buhârî, mütâbaatı bazen kimin kime mütâbaat ettiğini belirterek “تابعه شعبة عن” (Buhârî, “Îmân”, 24 (No. 34)) şeklinde, bazen de sadece mütâbî' olan râvinin ismini belirterek “تابعه يونس” (Buhârî, “Cum'a”, 29 (No. 923)) şeklinde vermiştir. Birinci şekilde verdiği takdirde kimin kime mütâbaat ettiği belli olup herhangi bir araştırmaya gerek yoktur. Fakat ikinci şekilde verdiği durumda mütâbaatın kimin için olduğu bilmek, tabaka bilgisine ve râvilerin derecelerine sahip olmayanlar için kolay olmamaktadır. Kirmânî'ye (ö. 786/1384) göre mütâba' aleyhi zikredilen mütâbaat, anlaşılması en kolay mütâbaattır. Çünkü bu durumda kimin kime mütâbaat ettiği herhangi bir araştırmaya ihtiyaç hissetmeksizin bilinecektir. (Kirmânî, 1981, c. 1/43) Bu tür mütâbaata örnek olarak şu rivâyet verilebilir:

“أربع من كن فيه كان منافقا خالصا، ومن كانت فيه خصلة منهن كانت فيه خصلة من النفاق حتى يدعها: إذا أوثمن خان، وإذا حدث كذب، وإذا عاهد غدر، وإذا خاصم فجر تابعه شعبة، عن الأعمش”

Hiz. Peygamber “Dört şey her kimde bulunursa hâlis münafık olur; her kimde bunların bir parçası bulunursa onu bırakıncaya kadar kendisinde münafıklıktan bir huy kalmış olur. Bunlar şunlardır: Kendisine bir şey emniyet edildiği zaman hıyanet etmek; söz söylerken yalan söylemek, söz verdiğinde sözünü tutmamak; husumet zamanında da haktan ayrılmaktır.” (Buhârî, “Îmân”, 23 (No. 34)) buyurmuştur.

A'meş'ten (ö. 148/765) rivâyet etmekle Süfyân'a tâbi olan Şu'be'nin hadisi şöyledir:

“أربع من كن فيه كان منافقا - أو كانت فيه خصلة من أربعة كانت فيه خصلة من النفاق - حتى يدعها: إذا حدث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا عاهد غدر، وإذا خاصم فجر”

Resûlullah (s.a) “Dört huy her kimde bulunursa münafık olur; ya da bu dörtten bir huy bulunursa, onu bırakıncaya kadar kendisinde münafıklıktan bir haslet mevcut olur: Söz söylediği zaman yalan söyler, va'd ettiğinde va'dinden döner, anlaşma yaptığında yaptığı ahdi tutmaz, husumet yaptığı zaman haktan ayrılır” (Buhârî, “Mezâlim”, 18 (No. 2459)) buyurmuştur.

Kirmânî (ö. 786/1384), buradaki mütâbaatın mutlak değil de mukayyed olduğunu; A'meş ise mütâbaatın senedin başında değil de ortasında gerçekleştiği için mütâbaatın tâmmе değil de nâkîsa olduğunu belirtmiştir. (Kirmânî, 1981, c. 1/152)

Buradaki her üç râvi de sikadır. (İbn Hacer, c. 2/ 353-354, 424, 502) Bu durumda Buhârî'nin bu mütâbaatı, zayıf bir rivâyeti hasen derecesine yükseltmek için değil, sahih hadisi kuvvetlendirmek, A'meş'ten Süfyân'ın dışında başka bir râvinin de rivâyet ettiğini ifade etmek üzere getirmiş olması muhtemeldir. Nitekim Kirmânî, bu mütâbaatın getiriliş nedenini kuvvetlendirme olarak açıklarken (Kirmânî, 1981, c. 1/152) Aynî (ö. 855/1451) ve *el-Câmi'u's-sahîh* mütercimi Mehmet Sofuoğlu da mütâbaatın getiriliş nedenini, farklı bir senedin de var olduğunu bildirmek olduğunu ifade etmiştir. (Aynî, 1972, c. 1/225; Buhârî, 1988, c. 1/187)

Mütâbî' olan Şu'be ile mütâba' aleyh olan Süfyân'ın rivâyetleri arasında anlamı değiştirmeyecek nitelikte lafzî farklılıklar mevcuttur. Var olan lafzî farklılığı, İbn Hacer'in de dediği gibi “sikanın ziyâdesi” olarak anlaşılması mümkündür. Bu lafzî farklılıklardan birisi

de Süfyân'ın rivâyetinde yer alan "أؤتمن خان" (kendisine bir şey emanet edildiği zaman hıyanet eder) lafzının Şu'be'nin rivâyetinde olmamasıdır.

Kirmânî'ye göre buradaki mütâbaatta, lafız ve mana yönüyle muhalefet vardır. Kirmânî "Bu nasıl mütâbaat olur?" diye sorduktan sonra, Buhârî'nin Süfyân es-Sevrî dışında başka bir tarik ile de bu hadisin rivâyet olunduğunu belirtmek için, bu mütâbaatı zikrettiğini söylemiştir. İbn Hacer ise şayet Kirmânî'nin dediği gibi doğru olsa "şâhid" olarak adlandırılacağını, hadisler arasında yer alan farklılığın da muhalefet değil "sikanın ziyâdesi" olarak adlandırılabilineceğini ifade etmiştir.(İbn Hacer, c. I/91)

Mütâba' aleyh Râvinin Belli Olmaması

Buhârî, hadislerin sonunda zikrettiği mütâbaatların bazısında mütâba' aleyhleri zikretmemiştir. Mesela "تَابِعَهُ عَبْدُ الصَّمَدِ" (Buhârî, "Fezâ'ili's-sahâbe", 67 (No. 3879)) (Abdussamed ona tâbi oldu) demiştir. Kirmânî, buradaki ona zamirinin kime ait olduğunu bilmek için hadis ilimlerinde derin bilgiye sahip olmak gerektiğini söylemiştir.(İbn Hacer, c. 2/513) Zira hadis ilmüne dair derin bir vukufiyet olmazsa, kimin kime mütâbaat ettiğini tespit etmek güçleşecektir.

"أن العباس رضي الله عنه استأذن النبي صلى الله عليه وسلم ليبيت بمكة ليالي منى من أجل سقايته، «فأذن له» تابعه أبو أسامة، وعقبة بن خالد، وأبو زمرة"

"Abbâs b. Abdilmuttalîb hacılara su ve şerbet dağıtma vazifesinden dolayı Minâ gecelerinde Mekke'de ikamet etmek üzere Peygamber'den (s.a) izin istedi. Peygamber de ona izin verdi" demiştir.(Buhârî, "Hac", 132 (No. 1745))

Bu hadis; Muhammed b. Abdullah b. Numeyr - İbn Cüreyc - Ubeydullah - Nâfi - İbn Ömer tarihi ile rivâyet edilmiştir. Bu hadîsi İbn Cüreyc'ten rivâyet etmekte olan Ebû Üsâme, Ukbe b. Hâlid ve Ebû Damre (ö. 93/711), Muhammed b. Abdullah b. Numeyr'e (ö. 234/848) mütâbaat etmişlerdir.

Buhârî tarafından rivâyet edilen Ebû Damre rivâyetinin metni şöyledir:

"استأذن العباس بن عبد المطلب رضي الله عنه رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يبيت بمكة ليالي منى، من أجل سقايته، «فأذن له»" (Buhârî, "Hac", 75 (No. 1634))

Müslim tarafından rivâyet edilen İbn Numeyr rivâyetinin metni de şöyledir:

"أن العباس بن عبد المطلب، استأذن رسول الله صلى الله عليه وسلم، أن يبيت بمكة ليالي منى، من أجل سقايته، فأذن له" (Müslim, "Hac", 346)

Ebû Üsâme ile İbn Numeyr'in rivâyetleri lafız itibari ile aynı iken Ebû Damre'nin rivâyetinde manayı değiştirmeyecek kısmi lafız farklılık bulunmaktadır. İbn Numeyr'in rivâyetinde kullanılan gecelemek fiili "أن يبيت" şeklinde "أن" mastarı ile kullanılırken Ebû Damre'nin rivâyetinde aynı fiil "ليبيت" şeklinde kullanılmıştır.

4.2. Mütâbaattaki Farklılıkları Belirtmesi

Mütâbaat Sağlanan Kelimeyi Belirtmesi

Buhârî'nin getirdiği mütâbaatların hepsi lafzî olarak birbirine uygunluk arz etmemektedir. Bazı mütâbaatlarda kısmi lafzî farklılıklar görülmektedir. Buhârî'nin bazı mütâbaatları ise Kirmânî'nin de deyimiyle sadece bazı kelimelerde gerçekleştiğini belirtmekten ibarettir. Mesela, râvilerden birisinin diğerine mütâbî' olması sadece "الستر" kelimesi üzerine olmuştur. Bu anlamda, Buhârî'nin mütâbaatlarında lafzî uygunluğu değil sahâbe râvilerinin aynı olmasını ön şart olarak kabul ettiği söylenebilir.

el-Câmi'ü's-sahîh' teki bu konu ile ilgili örnek hadis metinleri şunlardır:

Gusl ile ilgili bir hadise mütâbi' olan Ebû Avâne ve İbn Fudayl, sadece "الستر" lafzına mütâbaat etmişlerdir. Bu mütâbaat ile ilgili hadisin metni, yani mütâba' aleyh şöyledir:

"سترت النبي صلى الله عليه وسلم وهو يغتسل من الجنابة، فغسل يديه، ثم صب بيمينه على شماله، فغسل فرجه وما أصابه، ثم مسح بيده على الحائط أو الأرض، ثم توضأ وضوءه للصلاة غير رجليه، ثم أفاض على جسده الماء، ثم تنحى، فغسل قدميه» تابعه أبو عوانة، وابن فضيل في الستر"

"Peygamber (s.a) cünüblükten dolayı yıkanırken ben kendisini perdeledim. O ellerini yıkadı, sonra sağ eliyle sol eli içine su döküp fercini ve oraya değen şeyleri yıkadı. Sonra eliyle duvar üzerine yâhud toprağa mesnetti. Sonra ayaklarını yıkamayarak namaz için abdest alışı gibi abdest aldı. Sonra kendi bedeni üzerine su akıttı. Sonra kenara çekilip ayaklarını yıkadı."(Buhârî, "Gusül", 21 (No. 281))

Bu rivâyet; Abdan - Abdullah - Süfyân es-Sevri - A'meş - Salîm b. Ebî'l-Ca'd - Kurayb - İbn Abbas - Meymûne tariki ile gelmiştir. Bu hadisi A'meş'ten rivâyet eden Ebû Avâne ve İbn Fudayl, Süfyân'a mütâbaat etmişlerdir. Buhârî, her ikisinin mütâbaatının da "Ben Peygamber'i perdeledim" lafzında gerçekleştiğini belirtmiştir. Ebû Avâne'nin rivâyeti Buhârî tarafından tahrîc edilmiştir. Rivâyetin metni şöyledir:

"وضعت لرسول الله صلى الله عليه وسلم غسلا وسترته، فصب على يده، فغسلها مرة أو مرتين» - قال: سليمان لا أدري، أذكر الثالثة أم لا؟ - ثم أفرغ بيمينه على شماله، فغسل فرجه، ثم ذلك يده بالأرض أو بالحائط، ثم تمضمض واستنشق، وغسل وجهه ويديه، وغسل رأسه، ثم صب على جسده، ثم تنحى فغسل قدميه، فناولته خرقة، فقال بيده هكذا، ولم يردھا" (Buhârî, "Gusül", 11 (No. 266))

Kirmânî, buradaki mütâbaatın, Süfyân hadisin tamamında değil, "في الستر" (örtüde) olduğunu söylemektedir.(Kirmânî, 1981, c. 3/145) Kirmânî dışındaki Buhârî şarihleri, Buhârî'nin mütâbaatlarındaki farklı üslubunun sebebine odaklanmamıştır. Bu sebeple, Buhârî'nin üslubundaki bu ve benzeri farklılıkların nedenini tespit etmek de güçleşmektedir. Bununla birlikte Buhârî'nin diğer mütâbaatları da göz önünde bulundurularak, Buhârî tarafından nadiren de olsa kullanılan "örtüye mütâbaat etti" gibi üslubundaki amacın, zikrettiği bu lafızlara dikkat çekmek olduğu söylenebilir.

Mütâbaattaki Benzerliğe نحو-مثل Kelimeleri ile Dikkat Çekmesi

"إذا جلس بين شعبها الأربع، ثم جهدها فقد وجب الغسل» تابعه عمرو بن مرزوق، عن شعبة، مثله وقال موسى: حدثنا أبان، قال: حدثنا قتادة، أخبرنا الحسن مثله"

"Erkek, kadının dört şubesi arasına oturup da sonra kadına meşakkat ulaştırdığı zaman (her ikisine) yıkanmak vâcib olmuştur."(Buhârî, "Gusül",28 (No. 291))

Bu rivâyet; Muâz b. Fudâle - Hişâm ve Ebû Nuaym - Hişâm - Katâde - Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) - Ebû Râfi- Ebû Hüreyre yolu ile nakledilmiştir. Bu hadisin benzerini rivâyet etmek suretiyle Amr b. Merzûk, Hişâm'a mütâbaat etmiştir. İbn Hacer'e göre Buhârî'nin buradaki mütâbaatı, "mislehu" olarak zikretmesinin nedeni Amr b. Merzûk'un rivâyetinde "جهدها" lafzı yerine "أجهدها" lafzını kullanmış olmasıdır. (İbn Hacer, c. 1/396)

Moğultay (ö. 762/1361) *et-Telvîh* ve İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ise *et-Tevzîh* adlı eserinde buradaki mütâbaatın Müslim tarafından tahrîc edildiğini söylemektedir.(İbnü'l-Mülakkın, 2008, c. 4/658) Fakat İbn Hacer ve Aynî'nin de ifade ettiği gibi Amr b. Merzûk'un mütâbaatı, Müslim tarafından tahrîc edilmemiştir.(İbn Hacer, c. 1/396; Aynî, 1972, c. 3/250)

4.3. Mutâbat İçin Getirdiği Senedi Tamamını Açıklaması

Mütâbaat İçin Getirdiği Senedi Sahâbîye Kadar Açıklaması

"ما من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم أحد أكثر حديثاً عنه مني، إلا ما كان من عبد الله بن عمرو، فإنه كان يكتب ولا يكتب» تابعه معمر، عن همام، عن أبي هريرة" (Buhârî, "İlim", 39 (No. 113))

Bu rivâyet; Alî b. Abdullah- Süfyân - Amr - Vehb b. Münebbih - Hemmâm b. Münebbih - Ebû Hüreyre tariki ile rivâyet olunmuştur. Buhârî, Ma'mer'in hadisi Hemmâm'dan alarak tâbi olduğunu zikretmektedir. Böylece herhangi bir araştırmaya gerek kalmadan Ma'mer'in Vehb b. Münebbih'e tâbi olduğunu söyleyebiliriz. Bu mütâbaatı Abdürrezzâk ve Ebû Bekr el-Mervezî *Kitabu'l ilm* adlı eserinde zikretmiştir. Kirmânî, buradaki mütâbaatın da nakısa olduğunu belirtmiştir. (İbn Hacer, c. 1/384; Kirmânî, 1981, c. 1/152)

Mütâbaat İçin Getirdiği Senedi Hz. Peygamber'e Kadar Açıklaması

”من اتبع جنازة مسلم، إيمانا واحتسابا، وكان معه حتى يصلى عليها ويفرغ من دفنها، فإنه يرجع من الأجر بقيراطين، كل قيراط مثل أحد، ومن صلى عليها ثم رجع قبل أن تدفن، فإنه يرجع بقيراط» تابعه عثمان المؤذن، قال: حدثنا عوف، عن محمد، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم نحوه“ (Buhârî, “İmân”, 35 (No. 47))

Bu rivâyet; Ahmed b. Abdullah b. Alî el-Mencûfî (ö. 252/866) - Ravh (ö. 205/817) - Avf b. Ebû Cemîle (ö. 146/763) - Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728) - Ebû Hüreyre tariki ile rivâyet edilmiştir.

Buhârî, bu hadise mütâbaat olarak kendi şeyhi Osman b. Heysem'i (ö. 220/835) getirmektedir. Aynî, "Şâyet hadisi Osman'dan işitmişse bu hadis en yüksek dereceye sahiptir. Çünkü Osman b. Heysem'in rivâyeti rubâi iken, Mencûfî rivâyeti humâsîdir" demiştir. Buna rağmen Buhârî, asıl olarak Mencûfî'nin rivâyetini seçmiştir. Çünkü bu rivâyet mevsul olarak gelmiş, senedindeki Hasan-ı Basrî düşürülmemiştir. (İbn Hacer, c. 1/134-135; Aynî, 1972, c. 1/313-314)

Buhârî'nin bu mütâbaatı getiriş sebebi de Osman b. Heysem rivâyetinde hadisin sadece Muhammed b. Sîrîn'e dayanmasıdır. Avf, Hasan-ı Basrî'yi zikretmiş ya da hazfetmiş olabilir. Mencûfî yolu ile gelen başka bir hadiste de Hasan-ı Basrî senedden düşürülmüştür. Bu rivâyet ve Osman b. Heysem mütâbaatı Ebû Nuaym'ın *Müstahrec'*inde tahrîc edilmiştir. (İbn Hacer, c. 1/134-135; Aynî, 1972, c. 1/313-314)

4.4. Mütâbaat'tan sonra “revâ” ve “Esah” lafızlarını kullanması

Mütâbaat ile Rivâyet Arasındaki Fark

Buhârî, hadislerin sonunda zikrettiği mütâbaatlardan hemen sonra "روى" lafzıyla aynı hadisin başka bir senedini de zikretmektedir. Bu ayırım hususunda en önemli sebep, Buhârî'nin mütâbaatı aynı lafız, rivâyeti ise farklı lafız ile getirmiş olabileceğidir. (Kirmânî, 1981, c. 3/137) Ayırımın nedenselliğine dair olan bu gerekçe, Buhârî'nin mütâbaat anlayışı ile uygunluk arz etmemektedir. Çünkü *el-Câmi'ü's-sahîh'*teki mütâbaatların genelinde lafzî farklılıklar söz konusudur.

”أقيمت الصلاة وعدلت الصفوف قياما، فخرج إلينا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فلما قام في مصلاه، ذكر أنه جنب، فقال لنا: «مكانكم» ثم رجع فاغتسل، ثم خرج إلينا ورأسه يقطر، فكبر فصلينا معه "تابعه عبد الأعلى، عن معمر، عن الزهري، ورواه الأوزاعي، عن الزهري“

“Namaz ikamet edildi. İnsanlar ayakta olduğu halde saflar düzeltildi. Bunu ardından Resûluİlah (s.a) çıkıp yanımıza geldi. Nihayet namaz kıldıracağı yerde dikilince kendisinin cünüb olduğunu hatırladı. Bunun üzerine bizlere: "Yerinizden ayrılmayınız" dedi. Sonra geri dönüp yıkandı. Sonra başı damlaya damlaya yanımıza çıktı, tekbir aldı. Biz de onunla namaz kıldık.” (Buhârî, “Gusül”, 17 (No. 275))

Bu rivâyet, Abdullah b. Muhammed - Osman b. Ömer - Yunus - İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) - Ebû Seleme - Ebû Hüreyre tarikiyle rivâyet edilmiştir. Buhârî, Abdüla'lâ'nın Ma'mer'den rivâyet etmek suretiyle Osman b. Ömer'e tâbi olduğunu, Evzâî'nin de (ö. 157/774) Zührî'den rivâyet ettiğini söylemektedir.

Mütâbî' Abdûlâ'lâ'nın rivâyeti Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde zikredilmektedir.

”حدثنا عبد الأعلى، عن معمر، عن الزهري، عن أبي سلمة عن أبي هريرة، قال: أقيمت الصلاة، فجاء رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقام في مصلاه، فذكر أنه لم يغتسل، فانصرف، ثم قال: ” كما أنتم ” فصفنا فجاء، وإن رأسه لينطف، فصلى بنا“ (Ahmed b. Hanbel, 1998, c. 12/485-486 (No. 7515))

Buhârî'nin mütâbaattan ayrı olarak zikrettiği Evzâî'nin Zührî'den yaptığı rivâyeti de yine Buhârî tahrîc etmiştir. Hadisin metni şöyle geçmektedir:

”أقيمت الصلاة، فسوى الناس صفوفهم، فخرج رسول الله صلى الله عليه وسلم، فتقدم، وهو جنب، ثم قال: « على مكانكم» فرجع فاغتسل، ثم خرج ورأسه يقطر ماء، فصلى بهم“ (Buhârî, “Ezân”, 25 (No. 640))

Bu ayrıma ilişkin ikinci sebep ise seneddeki farklılıklardır. Aşağıda da incelenecek olan hadislerde de görüleceği üzere, mütâbaat ile rivâyet arasındaki ayrımda etken unsur, seneddeki farklılıklardır.

Kirmânî bu ayrıma ilişkin olarak bir diğer gerekçenin, edebi ifade olabileceğini söylemektedir.⁴²² Kirmânî'ye göre Hz. Peygamber'le ilgili yaşanan bu duruma dair diğer senedlerden bir kısmını mütâbaat bir kısmını da rivâyet olarak sunmasının sebeplerinden birisi, mütâbaatın lafzî olarak aynı olması gerekliliği iken rivâyetin mütâbaata göre daha genel olmasıdır. Bir diğer sebep ise burada rivâyetle kastedilen de esasında mütâbaattır. Fakat, Evzâî ile Zührî arasında kimsenin olmamasından ötürü bu doğru görülmektedir. Bir diğer sebep ise Buhârî'nin ifadedeki mahareti ya da başka bir sebep olabilir. İbn Hacer ise mütâbaatın lafzî olarak aynı rivâyetin ise daha genel olduğu gibi bir ayrımın doğru olmadığını ifade ederken Buhârî'nin mütâbaattan sonra rivâyet lafzını zikretmesini, ibaredeki maharetiyle ilişkilendirmektedir.(Kirmânî, 1981, c. 3/137; Aynî, 1972, c. 3/226; İbn Hacer, c. 1/384)

Mütâbaattan Sonra “En Sahih Rivâyeti” Belirtmesi

Buhârî, bazen mütâbaatını zikrettikten sonra “أصح” lafzı ile mütâbaatlar arasında ayrıma gitmektedir. Buhârî'nin bu üslubu bazı alimlerce eleştirilmiş, mütâbaatların denkliliği gerektirdiği, mütâbaatlarda birisinin diğerinden üstün yanının olmadığı ifade edilmiştir.(Aynî, 1972, c. 6/307)

”كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا كان يوم عيد خالف الطريق“ تابعه يونس بن محمد، عن فليح، وقال محمد بن الصلت: عن فليح، عن سعيد، عن أبي هريرة، وحديث جابر أصح“ (Buhârî, “İdeyn”, 24 (No. 986))

Bu rivâyet; Muhammed - Ebû Tumeyle Yahya b. Vâdih - Fülejh b. Süleyman (ö. 168/784) - Saîd b. Hâris - Câbir (ö. 78/697) senedi ile rivâyet edilmiştir. Yûnus b. Muhammed'in Fuleyh'ten rivâyet etmesiyle Ebû Tumeyle'ye mütâbaat ettiğini ifade eden Buhârî, kâle sîgasıyla Muhammed b. es-Salt'ın Fülejh - Saîd - Ebû Hüreyre'den bu rivâyeti aktardığını fakat Câbir rivâyetinin daha sahih olduğunu söylemiştir.(Buhârî, “İdeyn”, 24 (No. 986))

Buhârî'nin mütâbaatının olduğuna işaret ettiği rivâyeti, ” كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا خرج يوم ” العيد في طريق رجوع في غيره ” lafzıyla tahrîc eden Tirmizî de (ö. 279/892) Ebû Hüreyre rivâyeti için “Hasen garîb” derken Câbir rivâyeti için “sanki daha sahih” değerlendirmesinde bulunarak(Tirmizî, “Salât”, 379 (No. 541)) hocası Buhârî'ye tâbi olmuştur.(Tirmizî, 2/425 Muhakkikin görüşü) Beyhakî de (ö. 458/1066) Ebû Hüreyre rivâyetini eserine almakla birlikte Buhârî'nin “Câbir hadisi daha sahihtir” şeklindeki görüşünü aktarmakla yetinmiştir.(Beyhakî, 2003, c. 3/431-432)

Mütâbaatın beraberinde eşitliği sağlaması, tafdîl sîgasının ise üstünlüğü zorunlu kılmasından ötürü Buhârî'nin mütâbaata işaret ettikten sonra Câbir hadisinin daha sahih olduğunu ifade etmesi bazı alimlerin itirazlarına yol açmıştır. Bu itiraza karşı alimlerin yanıtı iki şekilde olmuştur. Birincisine göre “Câbir hadisi daha sahihtir” ibaresi, Firebrî (ö. 320/932)

rivâyetinde bulunurken Nesefî rivâyetinde bulunmamaktadır. İkinci yanıt ise Ebû Hüreyre rivâyetinin sahih olmakla birlikte, Câbir'in rivâyetinin daha sahih olmasıdır.(Aynî, 1972, c. 6/307; Kastallânî, c. 2/226; Kirmânî, 1981, c. 6/87)

Buhârî'nin Câbir rivâyetini daha sahih görmesinin sebebi, bu hadisin Ebû Hüreyre kanalıyla değil de Câbir kanalıyla geldiğini düşünmesidir. İbn Hacer, Füleyh'in hocası olan Saîd'in hadisi Câbir'den işittiği gibi Ebû Hüreyre'den de işitmiş olabileceğine dair bir görüş paylaşmakla birlikte kendisinin bir tercihte bulunmadığını ifade etmektedir.(İbn Hacer, c. 2/474)

SONUÇ

Ferd veya garip olduğu düşünülen bir hadisin başka bir isnadla da rivâyet edilip edilmediğinin araştırılması olan İ'tibâr, sahâbe ravisinin kim olduğuna göre farklılık göstermektedir. Aynı sahâbîden rivâyet edilen hadisler mütâbî' denilirken, aynı manada farklı sahâbîden rivâyet edilen hadisler de şâhid denilmektedir. İ'tibâr, hadislerin delil olarak kullanılması veya bir hükmü desteklemesi açısından, hadislerin daha doğru anlaşılması ve sünnetin korunması yönüyle önem taşımaktadır. İ'tibâr, rivâyetleri tek başına delil sayılmayan zayıf râvilerin hadislerinin takviyesinin yanı sıra sahih rivâyetlerin sıhhat derecesinin güçlendirilmesi amacıyla da yapılmaktadır. Nitekim muhaddisler, sahih olan rivâyetler için de İ'tibâr çalışmalarında bulunmuşlar, sika râvilerin rivâyetleri için de mütâbaat ve şâhidler getirmişlerdir.

İ'tibâr, muhaddislerin hadislerin korunması, gelecek nesillere sağlam yollarla ulaşması için harcadıkları yoğun mesainin bir yansımasıdır. Muhaddisler, ellerine ulaşan sahih bir hadisin varlığı ile yetinmemişler, bu hadisi daha da kuvvetli kılacak mütâbî'lerini ve şâhidlerini aramaya koyulmuşlardır. Diğer yandan yine muhaddisler, ellerine ulaşan rivâyetlerden zayıf olanlarını zayıflık gerekçesi ile hemen atmamışlar, bu rivâyetlerin Hz. Peygamber'e ait olma ihtimalini göz önünde bulundurarak mütâbî'leri veya şâhidleri ile bu hadisi kuvvetlendirme yoluna gitmişlerdir. İ'tibâr'a konu olan zayıf rivâyetlerde seçici olmaları, hadis tenkid sisteminin her türlü zayıf rivâyete kapı araladığı iddialarının asılsızlığını teyid etmektedir.

Buhârî, *el-Câmi'ü's-Sahîh*'te 232 farklı yerde rivâyetlerin mütâbaatlarını getirmesiyle İ'tibâr çalışmalarında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Mütâbaatları zikrederken farklı üsluplar kullanan Buhârî, bazen kimin kime tâbi olduğunu açıklarken bazen de açıklamamıştır. Bazen mütâbaatlarının senedlerini Hz. Peygamber'e kadar, bazen sahâbeye, bazen de bir üstündeki râviler kadar açıklamıştır. Bazen de mütâbaatın hangi lafızla gerçekleştiğini söylemiştir. Mütâbaatlarında Buhârî, anlamı değiştirmeyecek nitelikteki lafız farklılıklarını da mütâbaat kapsamına almıştır. Buhârî'nin mütâbaatları zikretme gerekçeleri arasında ferd olduğu bilinen bir hadisin ferd olmadığını, tedlîs yapmakla itham edilen bir râvinin mezkur rivâyette tedlise başvurmadığını, zayıf olduğu düşünülen bir rivâyetin zayıf olmadığını ispatlama düşüncesi yer almaktadır. Buhârî bunu yaparken zaman zaman zayıf hadisleri de kullanmıştır. Buhârî'nin bu rivâyetleri eserinin asıl kısmında yer vermemesine ilave olarak bu rivâyetlerin bir kısmının gerek kendi eserinde gerekse diğer muhaddislerin eserinde başka sahih bir isnadla gelmesi göz önünde bulundurulursa bu rivâyetlerin Buhârî açısından zayıf nokta olmadığı söylenebilir.

Klasik dönem muhaddislerin zayıf olduğu düşünülen bir rivâyeti güçlendirme amacıyla yaptığı bu çalışma, modern dönem çalışmaları açısından dikkate alınması gereken bir yöntem olarak görülmelidir. Zayıf olduğu düşünülen bir rivâyet üzerinden nihai bir değerlendirme yapmak yerine bu rivâyetin başka tariklerinin de bulunup bulunmadığını araştırmak, akabinde gerekli değerlendirmeyi yapmak vazgeçilmez bir yöntem olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdülmün'im, Ramazan Mebrûk Muhammed. "el-İ'tibâr li-ma'rifeti et-tâbi ve's-şâhid". *el-Ferâid fî buhûsi'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye* 25/1 (2007), 1415=1484.
- Ağırakça Şahyar, Ayşe Esra. Zayıf Hadis Rivâyeti. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü'l- 'İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah Abbas. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût - Adil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 2006.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1972.
- Bağdâdî, Hatîb. *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1975.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî. *Sahîhü'l-İmâmî'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necat, 1. Basım, 1422.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmail el-. *Sahîh-i Buhârî ve tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. 16 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1988.
- Câsım, Muhammed Safâ. "el-İ'tibar ve'l-Mütâbaat ve's-şevâhid aksâmuhâ ve şürûtühâ". *Mecelletü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 2/24 (2000), 361-398.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 2003.
- Dâri, Haris Süleyman. *Muhâdarât fî ulûmi'l-hadis*. Kahire, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebû Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Beyrut: Darü'r-Risâleti'l-Alemiyeye, 2009.
- Ebü'l-Basal, Abdürrezâk. "el-İ'tibâr ve sebrü turukî'l-hadîs". *el-Vâzih fî fenni't-tahrîc ve dirâseti'l-esânid*. 301-320. Amman: Cem'iyetü'l-Hadisî's-Şerif ve İhyai't-Türas, 2004.
- Efendioğlu, Mehmet. "Münker". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/13-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ğanâm, Kâsım Muhammed - Ahmed, Abdullah Ahmed. "el-Hadîsi'l-münker 'inde'l-imâm Ebû Hâtim er-Râzî". *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye* 10/1 (2002), 1-40.
- Hâcirî, Hüseyin. *el-Mütâbaat fî Sahîhi'l-Buhârî*. Külliyyetü't-Dirâsâtî'l-'Ulyâ el-Câmiat'ül-Ürdüniyye, Basılmamış Doktora Tezi, 2009.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. thk. hmed b. Faris es Sellum. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Tahhan Mahmûd. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1938.
- Hatîb, Muhammed Acâc. *el-Muhtasarü'l-vecîz fî ulûmi'l-hadis*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

- Humeysî, Abdurrahman b. İbrâhim. *Mu'cemü 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. Cidde: Dârü'l-Endelüs el-Hadra, 2000.
- Itr, Nüreddîn. *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadîs*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1979.
- İbn Abdülberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *Câmi'ü beyâni'l-'ilm ve fazlihî*. thk. Ebü'l-Eşbal ez-Züheyri. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ kitâbi'bni's-Salâh*. thk. Rebi' b. Hâdî Umeyr. 2 Cilt. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1984.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddin el-Hatîb. 8 Cilt. el-Matbaatü's-Selefiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1995.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nureddin Itr. Dımaşk: Matbaatü'sabah, 3. Basım, 2000.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa A'zami. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1970.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût - Said el-Lehhâm. 5 Cilt. Dımaşk: Darü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. thk. Subhî es-Samerrai. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- İbnü'l-Hanbelî, Radiyyüddin. *Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, 1408.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *et-Tavzîh li Şerhi'l-Câmi'ü's-sahîh*. thk. Dâru'l-Felâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Türâs. 36 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey'. Suûdî Arabistan: Dâru Fevâz, 1992.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nureddin Itr. Dârü'l-Fikri'l-muâsir, ts.
- İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragîb. *Mu'cemü müfredâti elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Nedim Mar'aşlı. Beyrut, ts.
- Kardâvî, Yûsuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1993.

- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Bulak: el-Matbaatu'l-Kübra'l-Emîriyye, ts.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *Sahîhu'l-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmânî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1981.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber, 1992.
- Muhammed, el-Murtazâ ez-Zeyn Ahmed. "el-İ'tibâr lil-mütâbaat ve's-şevâhid 'inde'l-muhaddisîn". *Mecelletü's-Şerâ ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 20 (2012), 219-260.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1991.
- Nazlıgül, Habil. *Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivâyetleri*. Kayseri: Laçın Yayınları, 2005.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Sahîh-i Müslim bi-şerhi Nevevî*. 18 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l Mısriyye bi'l-Ezher, 1. Basım, 1929.
- Sâlih, Muhammed Edib. *Lemehât fi usûli'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1988.
- Sâlih, Subhî. *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh: Arz ve dirâse*. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 1984.
- Sar'ânî, Ebû İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmail Emir. *Tavzîhu'l-efkâr li-me'ânî Tenkihi'l-enzâr*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Medine, ts.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b Abdirrahmân b Muhammed. *Fethu'l-muğîş bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâki*. thk. Şeyh Ali Hüseyin Ali. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003.
- Siddîk, Yûsuf Muhammed. *eş-Şerh ve't-ta'lîl li-elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Kuveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, 1990.
- Sönmez, Mehmet Alî. *İbnu Hibban ve Cerh-Ta'dil Metodu*. İstanbul: Umran Yayınları, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Kevser, 2. Basım, ts.
- Şahyar, Ataullah. "Sahîhu'l-Buhârî' de Mutâbi' Hadisler ve Mutâba'atın Amaçları". *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 12/1 (2014), 61-77.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri 'Ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: 1994, ts.
- Şihâvî, İzzet Muhammed Mutâvî' Ahmed. "el-İ'tibâr bil'l-mütâbaat ve's-şevâhid ehemmiyetühâ ve neş'etühâ ve eserü zâlik fi takviyeti'l-hadîs". *Haoliyyetü Külliyyeti Usûli'd-dîn ve'd-Da've bi'l-Mansûra* 18 (2022), 683-778.
- Tahhân, Mahmûd et-. *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1987.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978.
- Tokpınar, Mirza. "Men Teşebbehe bi-kavmin fehüve minhüm' Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/2 (ts.), 85-109.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

- Useymî, Sâlih b. Abdullah b. Hamd. *el-Mütâbaat ve's-şevâhid: Dirâse nazariyye ve tatbikiyye ala Sahîhi Müslim*. Basılmamış yüksek lisans tezi: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ Külliyyetü'd-Da' ve ve Usûliddîn, 2007.
- Yücel, Ahmet. "Cerh Lafızlarından 'Münkerü'l-Hadis' ve Farklı Kullanımları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997 1995), 199-210.
- Zebîdî, Murtaẓâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. İbrâhim Terzi. 25 Cilt. Beyrut, 1975.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed. *Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecrîd-i sarîh tercemesi*. çev. Ahmed Naim, ts.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Basım, 1998.